

УДК 811.161

**ФРАЗЕОЛОГІЧНА МІКРОСИСТЕМА «ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ»
В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ: ПСИХОСЕМАНТИЧНИЙ
І АКсіОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТИ**

Грозян Н. Ф.

Республиканское высшее учебное заведение «Крымский инженерно-педагогический университет»

У статті запропоновано психосемантичний підхід до дослідження позитивного й негативного оцінного значення фразеологічних одиниць.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологічна мікросистема, поведінка людини, оцінка.

Постановка проблеми. У лінгвістиці останнього десятиріччя активно обговорюється питання зародження нових лінгвістичних напрямів, проблеми яких розміщені на межі кількох наук [дет. про це див. 14]. Проблеми фразеологічної ідеографії формують питання, що вимагають усебічного, комплексного й глибинного вивчення. Часом потрібною є праця кількох поколінь дослідників, які іноді належать до цілком віддалених ділянок людських знань, щоб зрештою представити явище в усій його загальності й системності. Фразеологічна ідеографія не є винятком. Ю.Ф. Прадід так висловився з цього приводу: «...Сучасний етап розвитку наукових знань якраз і характеризується розширенням аспектів вивчення одного й того ж самого об'єкта різними науками, іншими словами один і той самий об'єкт вивчається з більшою спеціалізацією» [8, с. 24]. Питання фразеологічної ідеографії пов'язані з багатьма маргінальними науками й галузями знань, у тому числі з аксіологією («аксіологія» – вчення про цінності [16, с. 21]). Теорія оцінки в українському мовознавстві найкраще розроблена щодо слова в працях А. А. Бурячка [1], В. М. Русанівського [13], О. О. Тараненка [17; 18], Т. А. Космеди [3; 4] та інших учених. Проблема відображення категорії оцінки у фразеології залишається, фактично, не опрацьованою. Проте варто зазначити, що перші кроки на шляху розв'язання цієї складної й багатопланової проблеми зроблено (див. праці: Л. Г. Авксентьева [19], А. Івченка [2], Т. А. Космеди [3; 4], О. О. Селіванової [14; 15], В. Д. Ужченка [19] та ін. учених).

Актуальність дослідження визначається, по-перше, посиленням в україністиці інтересу до опису окремих фразеологічних мікросистем; по-друге, підвищеним інтересом науковців до проблем, пов'язаних з типологією аксіологічно орієнтованих фразеологізмів.

Мета статті – вирізнити з фразеологічного складу української мови фразеологічні одиниці (ФО) на позначення поведінки людини, з'ясувати за допомогою психосемантичного дослідження рівень їхнього позитивного й негативного оцінного значення.

Експериментальна психосемантика порівняно нова галузь вітчизняної психології, яка виникла на початку 70-х років. Вона має міждисциплінарний аспект,

тісно пов'язуючись із різними науками, у тому числі з лінгвістикою. Так, у психосемантиці використовують мовний матеріал для дослідження категоріальних структур індивідуальної та суспільної свідомості [дет. про це див.: 6; 7; 12, с. 323-324]. У свою чергу, мовознавці звертаються до психосемантики, використовуючи результати досліджень психологів для ідеографічного опису фразеологічного складу мови [9; 10; 20]. Як зазначає П.А. М'ясоїд, «психологія мусить не стільки користуватися здобутками суміжних дисциплін, скільки збагачувати їх своїми досягненнями» [5, с. 66].

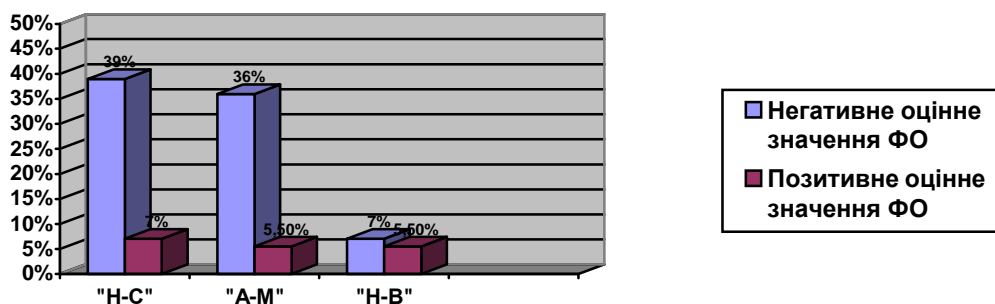
На основі дослідження вчених експериментальної психосемантики [дет. про це див.: 6; 7] й аналізу фразеологічного матеріалу на позначення поведінки людини виділяємо групи ФО зі значеннями:

а) нецільспрямованої, безвідповідальної, неорганізованої поведінки людини: *сидіти на ший (на плечах)* [СФУМ, с. 645], *ломитися у відчинені двері* [СФУМ, с. 354], *лізти / полізти в пляшку* [СФУМ, с. 346], *валяти (клеїти) дурня* [СФУМ, с. 51], *будувати повітряні замки* [СФУМ, с. 47], *товкти воду в ступі* [СФУМ, с. 714], *бити байдики (байді, діал. гандри)* [СФУМ, с. 27-28], *виносити / винести сміття з хати* [СФУМ, с. 78], *переливати з пустою в порожнє* [СФУМ, с. 495], *тягти (тягнути) сірка (кота, куцога) за хвіст (за хвоста)* [СФУМ, с. 729-730], *сідати / сісти в калюжу* [СФУМ, с. 649], *витати (літати) в хмарах (в небесах, в імперіях)* [СФУМ, с. 88], *ширяти у позахмарному просторі* [СФУМ, с. 88], *не бачити далі свого (власного) носа* [СФУМ, с. 25] та ін. в опозиції до відповідальної, організованої поведінки людини: *знати своє місце* [СФУМ, с. 269], *брати / взяти бика за роги* [СФУМ, с. 38], *хапати бика за роги* [СФУМ, с. 25], *укладатися в рамки* [СФУМ, с. 734] та ін.;

б) аморальної поведінки людини: *чужими руками жар загрібати (вигортати)* [СФУМ, с. 25], *підкладати (підсувати, підставляти і т. ін.) / підкласти (підсунути, підставити і т. ін.) свиню* [СФУМ, с. 508], *ловити рибу (рибку) в каламутній (рідше мутній) воді* [СФУМ, с. 352], *плювати / плюнути (наплювати) в душу* [СФУМ, с. 521], *обвести (обкрутити, обернути і т. ін.) / рідше обводити (обкручувати, обертати і т. ін.) круг (навколо, довкола і т. ін.) пальця* [СФУМ, с. 445], *пускати / пустити в очі дим (пилюку)* [СФУМ, с. 585], *наставляти / наставити роги* [СФУМ, с. 426], *наступати / наступити на мозоль (на мозоль, на мозолі)* [СФУМ, с. 427], *валити з хворої голови на здорову* [СФУМ, с. 50] та ін. в опозиції до поведінки людини, при якій суб'єкт у чомусь обмежує себе, керуючись почуттям обов'язку: *держати (тримати) / здержати слово* [СФУМ, с. 192], *стримати слова* [СФУМ, с. 192], *не лишатися (не залишатися, рідше не оставатися і т. ін.) / не лишитися (не залишитися, не остатися і т. ін.) в боргу* [СФУМ, с. 341] та ін.;

в) поведінки впевненої в собі людини: *гнути свою лінію (своє)* [СФУМ, с. 151], *жити своїм розумом (умом)* [СФУМ, с. 236], *за словом не лізти (не лазити, не полізти) до кишені (у кишеню)* [СФУМ, с. 50], *брати / взяти на себе багато (забагато)* [СФУМ, с. 42] та ін. в опозиції до поведінки невпевненої, несамостійної людини: *держатися (триматися) за спідницю* [СФУМ, с. 194], *і над копійкою труситься* [СФУМ, с. 725], *піджимати (підгортати, підгинати і т. ін.) / піджати (підгорнути, підігнути, підібгати і т. ін.) хвіст (хвоста)* [СФУМ, с. 508], *ходити навкруг (навколо, довкола)* [СФУМ, с. 749] та ін.

Установлено, що серед обстежених ФО на позначення поведінки людини більшість має негативне оцінне значення (див. гістограму 1). Це «свідчить про те, що до фразеологізмів частіше звертаються для оцінки неадекватної поведінки, ніж для схвалення позитивного» [6, с. 294].

«H-C» – нецілеспрямованість (39%) – самоконтроль (7%)

«A-M» – аморальність (36%) – моральність (5, 5%)

«H-B» – невпевненість (7%) – впевненість (5, 5%)

Гістограма. 1. Розподіл негативного й позитивного оцінного значення ФО

Психосемантичне дослідження категоріальної структури фразеологічних одиниць на позначення поведінки людини методом кластерного аналізу [дет. про це див.: 6; 7] («**Кластер** (від лат. *classis* – розряд) – група об'єктів, клас. **Кластерний аналіз** (від *кластер*) – метод групування експериментальних даних у класи (кластери, таксони)») [16, с. 271] уможливило виявлення деталізованої системи категоризацій і семантичних ознак, імпліцитно властивих ФО. Так, кластери ФО нецілеспрямованості, аморальності поведінки людини розбиваються на підкластери, які відображають низку аспектів цієї нецілеспрямованості, аморальності поведінки людини [дет. про це див. 6]. Наприклад, аналіз фразеологічного матеріалу на позначення поведінки людини та вищезазначене дослідження експериментальної психосемантики дає підстави виділити 5 груп (підкластерів) ФО на позначення нецілеспрямованої, безвідповідальної, неорганізованої поведінки людини:

1. Неадекватність поведінки людини через неадекватність «образу світу» суб'єкта самій дійсності: *будувати повітряні (надхмарні) замки* – «придумувати нездійсненні, відірвані від життя плани» [ФСУМ, с. 61]; *витати (літати рідко ширяти) в хмарах (в небесах, в емпіреях, в небесних (високих) сферах, у позахмарному просторі)* – «сприймати дійсність нереально, наївно» [ФСУМ, с. 106]; *варитися у власному соку* – «не виходити за межі свого досвіду; працювати, не спілкуючись з іншими» [ФСУМ, с. 67] та ін.

Спільним значенням, що об'єднує ці фразеологізми, є відсутність у якогось суб'єкта (чи суб'єктів) адекватного образу зовнішнього світу: *А в кого ж було питати [поради]? У Катрі? Дожила до сивого волосся, а все ще у хмарах витає* (І.Муратов); – *Вони [теоретики] кричали: не на землі Каргат живе, а ширяє десь у позахмарному просторі* (Ю. Шовкопляс); ФО *у хмарах витає, ширяє у позахмарному просторі* передають, що в суб'єктів [Катрі, Каргата] спостерігається нецілеспрямованість поведінки через неадекватне уявлення ними дійсності.

Формула групи (підкластера) 1:

образ світу суб'єкта ≠ дійсність

≠ – невідповідність

2. Неадекватність поведінки людини через залежність від зовнішніх умов: *сісти, як (мов, ніби і т. ін.) рак на мілині (на мілкому, на мілі)* – «потрапити в скрутне, безвихідне або незручне становище» [ФСУМ, с. 811]; *піджммати (підгормати, підгинати і т. ін.) / піджмати (підгорнути, підігнути, підібгати і т. ін.) хвіст (хвоста)* – «втрачати упевненість, пиху, злякавшись чи засоромившись наслідків своїх дій, вчинків або відчувати свою провину» [ФСУМ, с. 633] та ін.

Зміст ФО цієї групи, на думку психологів, передає зниження власної активності, суб'єктивності й цілеспрямованості поведінки людини через залежність від зовнішніх обставин: *Треба ж переустаткувати механізми, інакше токарі в наступному зовсім сядуть на міль* (П. Автомонов). ФО *сядуть на міль* передає, що токарі потраплять у безвихідне становище, а причина цьому – зовнішня обставина (зношення механізмів).

Формула групи (підкластера) 2:

дійсність >> мета

>> – суб'єктивна значущість

3. Неадекватність поведінки людини через відсутність мети дії чи підміну її незначною активністю: *переливати (рідко сипати) з пустого [та] в порожнє* – «займатися непотрібною, марною справою» [ФСУМ, с. 618]; *товкти воду в ступі* – «займатися чим-небудь непотрібним, марно гаяти час» [ФСУМ, с. 887]; *ходити навкруг (довкола, кругом та навколо)* – «не добиратися, не доходити до суті справи» [ФСУМ, с. 931]; *байдики (байди, діал. гандри) бити* – «бути без діла, весело проводити час; розважатися» [ФСУМ, с. 23-24]; *ганяти вітер по вулицях (по світу)* – «проводити час у розвагах, нічого не робити, нічим не займатися» [ФСУМ, с. 169]; *баглаї, бити (годувати, гнути)* – «нічого не робити, ледарювати» [ФСУМ, с. 23]; *решетом у воді зірки ловити* – «марно витрачати час; байдикувати» [ФСУМ, с. 447] та ін.

Змістовим інваріантом названих ФО, на думку психологів, виступає констатація відсутності цілеспрямованої активності через її підміну:

а) несуттєвою активністю: *Товкли воду в ступі, переливали з пустого в порожнє, намагалися дійти до істини, а істина лежала десь поза межами кімнати, в якій засідали ці люди* (П. Загребельний). ФО *товкли воду в ступі й переливали з пустого в порожнє* передають, що суб'єкти не могли вирішити питання, їхня цілеспрямована активність підмінилася несуттєвою активністю – говорінням;

б) розвагами: – *Вірунько, не забудь, що перед тобою робітник найвищого розряду. Можна сказати, еліта! – Отож зміну відробив та й пішов вітер по вулицях ганяти. Тільки й на умі танці та комфорт* (О. Гончар). ФО *вітер по вулицях ганяти* передає, що у суб'єкта після роботи відсутня цілеспрямованість поведінки унаслідок її підміни розвагами;

в) зволіканням часу реалізації цієї діяльності: – *Ви мені, хлопці, куцога за хвоста не тягніть. День-два – і щоб копиці стояли* (Леся Українка). ФО *куцога за хвоста не тягніть* передає, що хлопці підмінюють свою цілеспрямовану активність зволіканням часу реалізації діяльності, якщо не будуть поспішати складати копиці;

г) ледарюванням: [Баба Денисиха:] *На тому світі випишся, Денисе. Який уже тут сон. Та ти, правда, замолоду сонько. Замолоду решетом у воді зірки ловив...* ФО *решетом у воді зірки ловив* передає, що суб'єкт [Денис] замолоду байдикував, отже, його цілеспрямована активність підмінювалась ледарюванням.

Формула групи (підкластера) 3:

наявна мета \neq мета діяльності

\neq – невідповідність

4. Неадекватність поведінки людини через невідповідність цієї поведінки зовнішнім умовам: *ганяти (ганятися, бігти, полювати і т. ін.) за двома зайцями* – «намагатися одночасно здобути успіх у двох різних починаннях, справах і т. ін.» [ФСУМ, с. 169]; *як (мов, ніби і т. ін.) баран (козел і т. ін.) на нові ворота*, з сл. *дивитися, витріщитися, втелюючись і т. ін.* – «не розуміючи, спантеличено, здивовано» [ФСУМ, с. 17]; *ломитися (добиватися) у відчинені (відкриті) двері* – «твердити, доводити загальновідоме, те, чого ніхто не заперечує» [ФСУМ, с. 448]; *метати (розкидати, кидати, розсипати і т. ін.) бісер (перли, перла) свиням (перед свиньми, перед свинями)* – «марно говорити, доводити що-небудь тому, хто не може, не здатний або не хоче зрозуміти того, що йому кажуть» [ФСУМ, с. 484] та ін.

ФО цієї групи, на думку психологів, об'єднує констатація порушень цілеспрямованості в ланці цілепокладання (цілепокладання – це постановка «науково обґрунтованих і практично досяжних цілей» [11, с. 209]): *Не раз вже за двома зайцями ти ганяв, зате ж ні одного, Гонивишсь, не піймав... Отак ти і тепер горох запропастиш* (П. Гулак – Артемовський). ФО *за двома зайцями ганяв* констатує неможливість реалізації двох цілей одночасно.

Формула групи (підкластера) 4:

мета $>$ $<$ дійсність

$>$ $<$ – неадекватність

5. Неадекватність поведінки людини через ігнорування зовнішніх умов при реалізації мети: *гратися (грати, бавитися) з вогнем* – «поводитися необережно, здійснювати що-небудь небезпечно, не думаючи про наслідки» [ФСУМ, с. 196]; *рубати (рубонутти) з плеча* – «робити що-небудь зопалу, не подумавши» [ФСУМ, с. 763]; *брати (взяти) на себе багато (забагато)* – «перебільшувати власні можливості, права і т. ін.» [ФСУМ, с. 52] та ін.

Фразеологізми цієї групи об'єднані значенням опису деякої активності суб'єкта, але ця активність не співвідноситься з наявною ситуацією: *А отутечки ви пересолили... У вас дітки нетипові. Родяться нетипово троє в день! Ви рубанули з плеча:* «У робітниці В. ранком народилися дві дівчинки і хлопчик» (С. Ковалів). ФО *рубанули з плеча* передає, що суб'єкт навів нетиповий приклад, отже, його активність не співвідноситься з наявною ситуацією. Через подані вище ФО характеризується негнучкість, аутистичність поведінки людини («Аутизм (від грец. *autos* – сам, один) – хворобливий стан *психіки* людини, що характеризується заглибленням у внутрішні переживання, прагненням до відособлення від зовнішнього світу й поступовим відривом від *реальної* дійсності» [16, с. 65]). У нормі терміном «аутизм» стали користуватися для опису індивідуальних особливостей, пов'язаних із орієнтацією людини на свою внутрішню картину світу й внутрішні критерії при оцінюванні подій [12, с. 32]): *Магазаник спокійно сказав: – не грай, Оксано, з вогнем, бо ти, здається, й досі не знаєш, що таке життя* (М. Стельмах). ФО *грай з вогнем* передає, що суб'єкт [Оксана] не орієнтується в об'єктивній дійсності (не знає що таке життя), отже, поведінка Оксани не співвідноситься з дійсністю та є аутистичною; – *Дмитро забагато бере на себе. Перші воалі запровадження в механічному цеху запаморочили йому голову, і він гадає, що тепер йому море по коліна* (П. Автомонов). ФО *забагато бере на себе* передає, що суб'єкт

[Дмитро] орієнтується тільки на своє внутрішнє бачення світу, його поведінка характеризується відривом від реальної дійсності та є аутистичною.

Формула групи (підклстера) 5:

мета >> дійсність

>> – суб'єктивна значущість

Висновки. Отже, фразеологія перебуває в тісному зв'язку з експериментальною психосемантикою. Психосемантичні дослідження категоріальної структури фразеологічних одиниць методом кластерного аналізу виявили у фразеологічній мікросистемі «Поведінка людини» тонкі нюанси оцінного значення фразеологізмів. Результати аналізу підтверджують, що серед аналізованих ФО більшість має негативне оцінне значення. Аналіз ФО на позначення поведінки людини сприятиме виробленню загальної типології методів дослідження фразеологічних мікросистем у аксіологічному аспекті, створить передумови для укладання фразеологічних словників ідеографічного типу, внесе корективи щодо розширення й поглиблення арсеналу методичних засобів психосемантики в галузі психології особистості. Психосемантичний аналіз фразеологічної мікросистеми «Поведінка людини» має великі перспективи, оскільки не залученими до дослідження залишаються результати діалектологічних й етнографічних експедицій, текстові масиви, які суттєво доповнять і уточнять отримані результати й висновки.

Список літератури

1. Бурячок А. А. Оцінна лексика в українській літературній мові // Українське усне літературне мовлення / А. А. Бурячок. – К.: Наукова думка, 1967. – С. 75-93.
2. Івченко А. Українська народна фразеологія: ареали, етимологія / А. Івченко. – Харків: Око, 1996. – 160с.
3. Космеда Т. Аксіологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Т. Космеда. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 350 с.
4. Космеда Т. А. Лінгвофілософська категорія оцінки в системі поглядів Д. М. Овсянико-Куликовського // Вісник Харківського університету. Спадщина Д. М. Овсянико-Куликовського та сучасна філологія / Т. А. Космеда. – Харків: Око, 1998. – № 411. – С. 267-273.
5. М'ясоїд П. А. Загальна психологія / П. А. М'ясоїд. – К.: Вища школа, 1998. – 479 с.
6. Петренко В. Ф. Основи психосемантики / В. Ф. Петренко. – М.: МГУ, 1997. – 400 с.
7. Петренко В. Ф. Психосемантика сознания / В. Ф. Петренко. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 207 с.
8. Прадід Ю. Ф. Вступ до юридичної лінгвістики: [навчальний посібник / за ред. чл.-кор. АПрН Ярмиша О. Н.] / Ю. Ф. Прадід – Сімферополь: Доля, 2002. – 104 с.
9. Прадід Ю. Ф. Фразеологічна ідеографія: Проблематика досліджень / Ю. Ф. Прадід. – К.: Сімферополь, 1997. – 252 с.
10. Прадід Ю. Ф. Актуальные теоретические проблемы фразеологической идеографии // Ономастика і апелятиви / Ю. Ф. Прадід, Н. Ф. Грозян. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 4. – С. 102-105.
11. Психологічний словник [за ред. В. І. Войтка]. – К.: Вища школа, 1982. – 215с.
12. Психология. Словарь / под общ. ред. А. В. Петровского и М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., исправл. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
13. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / В. М. Русанівський. – К.: Наукова думка, 1998. – 236 с.
14. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. О. Селіванова. – К.: Фітосоціоцентр, 1999. – 148 с.
15. Селіванова О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти): [монографія] / О. Селіванова. – К.–Черкаси: Брама, 2004. – 276 с.
16. Словник іншомовних слів / уклад. С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К.: Наукова думка, 2000. – 662 с.

17. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах: Основные семантические процессы / А. А. Тараненко. – К.: Наукова думка, 1989. – 256 с.
18. Тараненко О. О. Відображення суспільного сприйняття світу в семантиці мови / О.О. Тараненко // Мова і культура. – К.: Наукова думка, 1986. – С. 91-137.
19. Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьев. – Харків: Основа, 1990. – 197с.
20. Эмирова А. М. Русская фразеология в коммуникативном аспекте / А. М. Эмирова. – Ташкент: ФАН, 1988. – 91 с.

Список умовних скорочень

грец. – грецького; дет. – детальноше; див. – дивіться; діал. – діалектне; лат. – латинського; сл. – словом; т. ін. – таке інше; СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В.М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.; ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Кн. 1-2.

Грозьян Н. Ф. **Фразеологическая микросистема «поведение человека» в украинском языке: психосемантический и аксиологический аспекты** // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2011. – Т. 24 (63). – № 4. Часть 2. – С.111-117.

В статье предложен психосемантический подход к исследованию положительного и отрицательного оценочного значения фразеологических единиц.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеологическая микросистема, поведение человека, оценка.

Grozyan N. F. **Phraseological microsystem «behaviour of a person» in ukrainian language: psychosemantical and axiological aspects** // Scientific Notes of Taurida National V.I. Vernadsky University. Series «Filology. Social communicatios». – 2011. – V. 24 (63). – № 4. Part 2. – P.111-117.

The psycho-semantics approach to the search of positive and negative meanings of phraseological unit is offered in the article.

Key words: phraseological unit, phraseological microsystems, behaviour of a person, appraisal.

Поступила в редакцію 13.09.2011 г.